

ТЕРАКОТОВІ СТАТУЕТКИ РИМСЬКИХ ВОЇНІВ З ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Публікується добірка теракот, що представляють римських воїнів.

Ключові слова: Північно-Західне Причорномор'я, римський воїн, статуетка, Мітра, місяць, Боспор, Мала Азія.

У колекції теракот Одеського археологічного музею (ОАМ) є кілька досить рідкісних і цікавих статуеток. Головними рисами їх є сюжет і конструкція. Теракоти зображують молодого воїна в панцирі та безрукавному плащі, скріпленому на плечах застібками. У правій зігнутий в лікті руці залишено отвір для зброї. Лівою рукою воїн тримає овальний щит з рельєфним орнаментом. У деяких випадках на боці звисає кинджал. Корпус статуетки порожнистий з трьома отворами: двома з боків, куди вставлявся стрижень, до якого підвішували ноги, і один на тім'ї, через який пропускати шнурок для підвішування самих статуеток. Усі статуетки аналогічні, але виконані в різних формах.

Теракоти цього типу не привертали достатньої уваги дослідників. Це, очевидно, пов'язано з незначною кількістю знахідок. Тож детальніше розглянемо статуетки.

Місцеві вироби походять з Ольвії. Одна зображує воїна в безрукавному плащі та короткій туніці з фартухом, прикрашеним металевими пластинами (Леви 1970, с. 55). У лівій руці — овальний щит із зображенням голови людини й місяця рогами догори, праворуч, на паску, — кинджал або короткий меч. Права рука, в яку був вставлений меч або ніж, зігнута в лікті (рис. 1, 1).

Друга статуетка зображує фігуру в короткій туніці та плащі, застібнутому на правому плечі (ОАМ, інв. № 26574)¹. Місце знахідки невідоме. Права рука випростана вперед. У кулаці отвір. У лівій руці овальний щит. На щиті зображено голову, над нею місяць рогами догори, нижче голови — шестикутна зірка. По краю щит прикрашений рельєфними горошинами. Тильна сторона статуетки модельована.

¹ Статуетка подарована музею А.Л. Бертьє-Делагардом у 1897 р. та опублікована: Деревіцький, Павловський, Штерн 1898, табл. IV, 3.

Риси обличчя, одягу, зображення на щиті нечіткі (використана стерта форма). Один отвір у голові, два — внизу по боках. Глина щільна світло-жовта. Висота без ніг 12,0 см (рис. 1, 2).

Ціла статуетка воїна знайдена в Козирці (Бураков 1988; Буйських 1991, с. 123). На думку А.В. Буракова, вона походить зі зруйнованого поховання. Теракота представляє чоловіка в короткій туніці, з паска звисає фартух з металевими пластинами, в лівій руці — овальний щит з рельєфним схематичним зображенням фігурки воїна в захисному обладунку. З боків і знизу зображені три зірки, з двох сторін від голови — по горошині, в самому низу — місяць рогами догори. Висота 12,0 см (рис. 1, 3, 4).

Три теракоти з фондів ОАМ, імовірно, походять з Північно-Західного Причорномор'я. Одна представляє воїна, який тримає в лівій руці овальний щит із зображенням голови і місяця рогами догори (ОАМ, інв. № 24082, № 24088, № 24111). Краї щита прикрашені горошинами. На грудях складки плаща. Тильна сторона модельована. Отвір внизу збоку. Глина щільна померанчева. Висота 12,5 см (рис. 2, 1). Склеєна. Місце знахідки і спосіб придбання невідомі (Деревіцький, Павловський, Штерн 1898, табл. XIV, 3).

Від другої теракоти збереглася лише голова. Частина обличчя пошкоджена при виготовленні. Глина світло-коричнева. Висота 3,7 см (рис. 2, 2). До музею надійшла 1874 р., яким чином — невідомо, згідно з документацією музею походить з Пантикапея (ОАМ, інв. № 20480). Виготовлена з померанчевої глини. За структурою глина схожа з іншими статуетками.

Від третьої теракоти лишився тільки щит з рельєфним зображенням воїна (ОАМ, інв. № 24138). Навколо його голови промені. Під фігурою — місяць рогами догори і маленька горошина праворуч. По периметру щит прикрашений горошинами більших розмірів (рис. 2, 3). Місце знахідки і спосіб придбання нез'ясовані. Висота 6,8 см.

Рис. 1. Статуетки: 1 — Ольвія (за: Леви 1970); 2 — пункт невідомий; 3, 4 — Козирка (за: Бураков 1988; Буйских 1991)

Ще одна статуетка такого самого типу була знайдена в Криму та опублікована в каталозі теракот музею Мартіна фон Вагнера м. Вюрцбург (Schmidt 1994). Зображення на щиті аналогічне описаному. Висота 13,6 см (рис. 3, 1).

Чотири фрагменти теракот такого зразка знайдені в Тірі. Від однієї збереглася лицева частина голови (ОАМ, інв. № 87831). Глина світло-червона. Висота 3,9 см (рис. 2, 4). Знайдена 1979 р. в приміщенні 23Ф, яке датується II—III ст. (Клейман 1979, с. 56—57).

Від другої зберігся фрагмент правої руки з отвором (ОАМ, інв. № 89411). Глина світло-коричнева. Довжина 5,3 см (рис. 2, 5). Знайдений 1985 р. у шарі (Клейман 1985, с. 35).

Третій фрагмент — нога з отвором для підвішування (БДКМ, інв. № А-2127). Виготовлена зі щільної померанчевої глини без домішок. Висота 10,4 см. Частина ступні відбита (рис. 2, 6).

Четвертий фрагмент — верхня частина ноги з отвором для підвішування. Знайдений у 2011 р. в шарі римського часу. Глина щільна померанчева без домішок. Висота 7,2 см (рис. 2, 7).

У Ніконії знайдена верхня частина статуетки (Клейман 1997, с. 50, рис. 1, 5) — голова чо-

ловіка з короткою зачіскою з частиною лівого плеча, через який перекинута плащ (ОАМ, інв. № 89467). Виготовлена з червоної глини. Висота 4,5 см (рис. 2, 8).

Очевидно, що поява статуеток римських воїнів у Північно-Західному Причорномор'ї пов'язана з присутністю в регіоні римського військового контингенту. Вона набула масштабного характеру від першої половини II ст. До цього часу відносяться документовані дані про римські гарнізони в Тірі та Ольвії (Карышковский, Клейман 1985, с. 98), де вони залишалися до середини III ст. Саме цим періодом і можна датувати статуетки.

Сюжет воїна в римській військовій амуніції, який тримає в правій руці спис, а в лівій щит, добре відомий в пізньоримській іконографічній традиції. Проте в отвір, зроблений у правій руці воїнів, спис не міг вставлятися, оскільки отвір не наскрізний (рис. 2, 5). За аналогією з іншими статуетками, це могли бути ніж або короткий кинджал, можливо такі, що використовувалися в культовій практиці.

А.С. Русяєва пов'язала статуетки воїнів з культом східного божества Мітри. На її думку, вони були вотивами (Русяєва 1979, с. 10). Це припу-

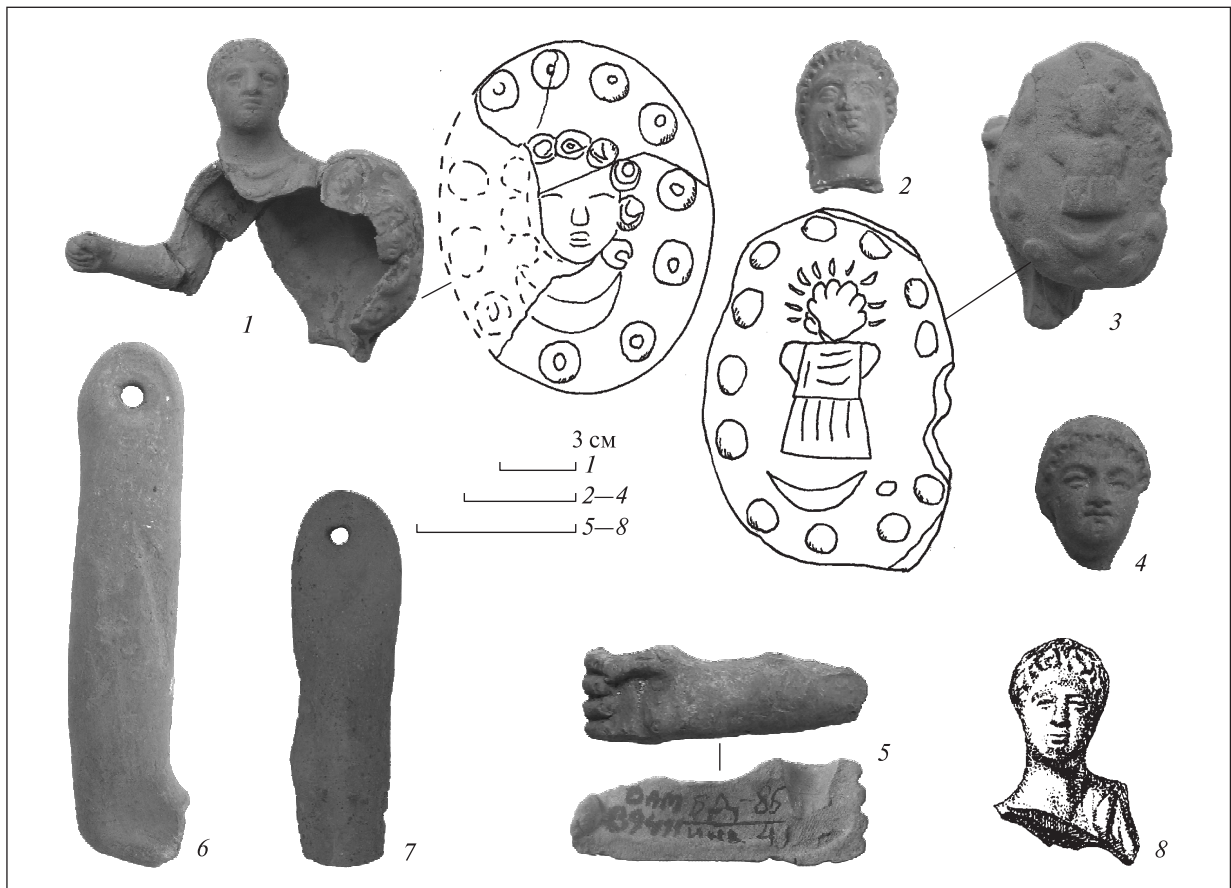

Рис. 2. Статуетки: 1, 3 — місце знахідки невідоме; 2 — Пантикапей; 4—7 — Тіра; 8 — Ніконій (за: Клейман 1997)

щення ґрунтується на тому, що культ Мітри став дуже популярним у II — першій половині III ст. серед солдатів східних римських провінцій.

Підтверджують цю думку зображення на щитах. Вони чітко поділяються на дві групи: перша умовно передає фігуру воїна, друга — голову людини. На нашу думку, обидві групи представляють одного персонажа. Вони супроводжуються зображеннями космічних тіл — місяця, зірок і, можливо, планет? На деяких щитах навколо голови показані промені. Ті ж самі символи трапляються в матеріалах мітреумів. Так, у мітреумі Дура-Европос знайдено рельєф, який представляє собою типову сцену із зображенням Мітри, що вбиває бика. Бог у своєму звичному одязі: довга туніка, шаровари, взуття та фрігійський ковпак. За плечима плащ. Бик лежить на землі. Однією рукою Мітра тримає його за голову, іншою встромлює ніж у шию. У сцені присутні собака, скорпіон і змія. Над Мітрою — стилізовані зображення сонця та місяця, між ними — ворона (Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 131—132).

Мітраїзм як самостійна релігійна течія сформувався в I ст. до н. е. Для більшості вчених 20 ст., що вивчали проблеми мітраїзму,

основоположною була робота бельгійського історика релігії Ф. Кюмона. У 1896—1899 рр. він видав повний перелік наративних та епіграфічних матеріалів, пов'язаних з мітраїзмом, а також монографію, присвячену цьому культу. На думку Ф. Кюмона, мітраїзм перших століть нашої ери походив від давньоіранського культу Мітри, бога світла та істини, який вважався охоронцем договору між людьми (Кюмон 2000, с. 5—12).

У 1970-х рр. декотрі дослідники поставили під сумнів іранське походження культу. Було висловлено припущення, що мітраїзм виник як абсолютно нова релігія в греко-римському світі (Ulansey 1989). На думку дослідників, мітраїзм генетично пов'язаний з іранською релігійно-міфологічною традицією, але остаточно сформувався за межами іранського світу, а саме в Малій Азії, де існували колонії етнічних персів (Іванов 1996, с. 9—14; Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 140)².

² Питання про походження та зміст міфології мітраїзму не вирішене і активно дискутується. Деякі вчені, зокрема шведська дослідниця Б. Настрьом, вбачає походження багатьох символів міфології мітраїзму в давньоіранській релігії (Näsström 2004).

У столиці імперії сконцентрована найбільша кількість пам'яток мітраїзму. Найраніше з епіграфічних джерел, що стосується культу, знайдене в Римі та відноситься до кінця I — початку II ст. (Иванов 1996, с. 14). Дані ономастики й епіграфіки показують, що більшість adeptів культу були римлянами та греками. У складі мітраїстичних громад були представлені не лише військові, а й інші верстви населення — чиновники, ремісники, торговці, відпущеники та раби (там само, с. 15—17).

Основним змістом культу був таємний обряд посвячення — обов'язковий елемент містерій, під час якого для учасників розігрувалися міміко-драматичні вистави на сюжет міфу з піснями і танцями, демонструвалися священні предмети і символи (Скржинская 2009, с. 73). Для культу Мітри характерна єдність у сакральній архітектурі, мистецтві, організації громад. Ритуал посвяти відбувався у спеціально відведених приміщеннях — мітреумах (такими приміщеннями могли бути підвали будинків). Виділяються два основних сюжети: боротьба, а потім примирення з богом Сонця і жертвопри-

несення бика. Тавроктонія — центральна подія міфології мітраїзму³. Рельєфи з зображенням Мітри, який вбиває бика — обов'язковий елемент мітреума (Бонгард-Левин, Гаїбов, Кошеленко 2004, с. 145). Усі зображення подібні, за винятком окремих деталей.

На поширення культу Мітри в Північно-Західному Причорномор'ї вказують знайдені в Ольвії чотири плити з його зображенням (Крапивина 1994). Крім того, з Тіри походить вівтар з місцевого вапняку, присвячений Мітрі римським морським піхотинцем (Карышковский 1979).

В історіографії існують різні думки щодо функції статуєток з рухливими кінцівками (Русяева 1982, с. 113). Нині дослідники сходяться на думці, що підвісні ноги вказують на культовий характер статуєток. Т.М. Шевченко висло-

³ На думку дослідників, розшифровка сцени є ключовою проблемою вивчення мітраїзму. Деякі вчені, зокрема Д. Юлансі та Р. Бек, запропонували свою інтерпретацію тавроктонії, яка ґрунтується на припущенні, що то є зоряна карта (Ulansey 1989; Beck 2006, p. 190—240).

вила припущення, що їх прикріплювали на одяг жерця під час виконання культових дій, через що вони разом з одягом згодом потрапляли в могилу (Шевченко 2009). На це вказує особливість їхньої конструкції. Вони могли зображувати адептів культу або використовуватися для ілюстрації якогось сюжету міфології Мітри.

Найраніші статуетки воїнів з рухливими кінцівками, виконані в геометричному стилі, знайдені на Кіпрі. Вони датуються VIII—VII ст. до н. е. (Vandenabeele 1973; Karageorghis 1995, p. 25—34).

Першими століттями нашої ери датуються статуетки воїнів, знайдені на Боспорі. Вони виконані в іншій манері ніж статуетки з Північно-Західного Причорномор'я. Воїни зображені зі щитами різної форми (овальними, прямокутними чи ромбоподібними). У правій руці деяких воїнів короткі широкі ножі, можливо культового характеру. Вони в гостроверхих фрігійських шапках, дуже популярних у той час на Боспорі. І.Д. Марченко вказує, що вони нагадують про одне цікаве явище духовного життя раннього Риму — про існування жрецької спільноти саліїв. Головним їм завданням було вшанування військових божеств. Жрець, одягнений воїном, здійснював священний танок, б'ючи в круглий щит. Швидкий танок, стрибки, потім виконання гімну були складовою ритуалу. За аналогією з ритуалом саліїв, автор інтерпретує боспорські фігурки зі щитами як зображення служителів богині і датує їх I—IV ст. (Марченко 1974, с. 41, табл. 54, 5, 6). У колекції ОАМ зберігаються дві подібні статуетки (рис. 3, 2).

Низка найближчих аналогій походить з Малої Азії. Перша група представляє воїна в гостроверхій шапці з кинджалом у правій руці (рис. 3, 3, 4). С. Беск датує їх II—III ст. (Besque 1972, p. 33). Д. Барр розглядає подібні статуетки як маріонетки, що зображують гладіаторів. Дослідниця виділяє два класи: 1) гладіатори з самнітською зброєю (короткий широкий меч і довгий щит) і 2) воїни-фракійці з кинджалом і круглим щитом. Замість шолома у них фрігійський ковпак (Burr 1963, p. 122—123).

Друга група статуеток з Малої Азії — це так зв. амазонки. Вони зображують жінок у військовій амуніції зі щитом у лівій руці (рис. 3, 5, 6). Права грудь оголена, на шиї намисто. На голові шолом з високим плюмажем, з-під шолома на шию опускається довге волосся. На правій руці однієї читається напис: *MAECIUS* (імовірно, ім'я майстра). Датуються кінцем I—II ст. (Besque 1972, p. 133).

Подібна статуетка знайдена в Трої. За визначенням Д. Барр, вона виготовлена в одному з малоазійських центрів. На щиті велике рельєфне зображення голови (рис. 3, 7). Д. Барр інтерпретувала її як зображення жінки-гладіатора, зазначивши, що практика участі жінок у гладіаторських боях побутувала в Римі та була заборонена Септимієм Севером наприкінці II ст. Автор датує статуетку кінцем II — початком III ст. (Burr 1963, p. 122—123).

У цілому всі розглянуті статуетки виконані в античній традиції, хоча могли використовуватися в культурах негрецьких або синкретичних божеств.

Різні типи фігурок на певних територіях (зокрема в Північно-Західному Причорномор'ї, на Боспорі та в Малій Азії) могли бути пов'язані з культурами різних божеств. На жаль, практично в усіх випадках невідомий контекст знахідок цих статуеток, що ускладнює їхню інтерпретацію. Як бачимо, деякі елементи вказують на зв'язок розглянутих теракот з культом Мітри. Відкритим залишається запитання про спосіб їхнього використання.

Знахідки аналогічних статуеток у Малій Азії (та ще й раніших), можливо, вказують на існування культурного зв'язку між двома регіонами. Він підтверджується низкою різних даних. Зокрема, один з написів Ольвії згадує про послів до кларійського оракула (Карышковский 1968).

Можна припустити, що описана іконографічна схема була запозичена з Малої Азії. Нам невідомі інші регіони зі знахідками подібних статуеток.

Бонгард-Левин Г.М., Гаиров В.А., Кошеленко Г.А. Открытие митреума в Дура-Европос и современная митраистика // ВДИ. — 2004. — № 1. — С. 125—157.

Буйских С.Б. Фортификация ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.

Бураков А.В. Теракота воїна з поселення Козирка // Археологія. — 1988. — 63. — С. 73—74.

Деревицкий А.Н., Павловский А.А., Штерн Э.Р. Теракоты Одесского музея. — Одесса, 1898. — II.

Иванов П.В. Восточные культы в духовной жизни Италии времени Империи (распространение митраизма). Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1996.

Карышковский П.О. Новые данные о связях Ольвии с Малой Азией во II в. н. э. // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 172—176.

- Карышковский П.О.* Новые тирасские надписи // Античная Тира и средневековый Белгород. — К., 1979. — С. 85—88.
- Карышковский П.О., Клейман И.Б.* Древний город Тира. — К., 1985.
- Клейман И.Б.* Отчет о раскопках античной Тире и средневекового Белгорода Белгород-Тирской экспедицией Одесского археологического музея и Тирским отрядом ИА АН УССР в 1979 г. // НА ИА НАНУ. — 1979/91.
- Клейман И.Б.* Несколько терракот из Никония // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 47—50.
- Кривина В.В.* Рельеф с Митрой-Тавроктоном из Ольвии // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 168—171.
- Кюмон Ф.* Мистерии Митры. — СПб., 2000.
- Леви Е.А.* Терракоты из Ольвии // Терракоты Северного Причерноморья. — М., 1970. — С. 33—56 (САИ. — 37).
- Марченко И.Д.* Марионетки и культовые статуэтки из Пантикапея // Терракоты Северного Причерноморья. Ч. III. — М., 1974. — С. 38—59 (САИ. — Вып. Г1—11).
- Русяева А.С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979.
- Русяева А.С.* Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982.
- Скржинская М.В.* Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К., 2009.
- Шевченко Т.М.* Способи використання теракот в культових діях (на прикладі херсонських матеріалів) // Боспор Киммерийський і варварський мир в період античності і середньовіччя. Актуальні проблеми. — Керчь, 2009. — С. 515—519.
- Beck R.* The religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the unconquered sun. — Oxford, 2006.
- Besque S.* Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs et romains. III. Époque hellénistique et romain Grèce et Asie Mineure. — Paris, 1972.
- Burr T.D.* Troy. The Terracotta figurines of the Hellenistic period. — London, 1963.
- Karageorghis V.* The coroplastic art of ancient Cyprus. IV. The cypro-archaic period small male figurines. — Nicosia, 1995.
- Näsström B.* The sacrifices of Mithras // Pecus. Man and animal in antiquity. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome, September 9—12, 2002. — Rome, 2004. — P. 108—111.
- Schmidt E.* Katalog der antiken Terrakotten. T. 1. Die figürlichen Terrakotten. — Mainz, 1994.
- Ulansey D.* The Mithraic Mysteries // Scientific American. — 1989. — Vol. 261. — № 6. — P. 130—135.
- Vandenabeele F.* Quelques terres cuites chypriotes aux jamba articulées // Bulletin de Correspondance Hellénique. — 1973. — Vol. 97. — № 1. — P. 51—52.

Надійшла 24.05.2011

Е.С. Савельева, О.К. Савельев

ТЕРРАКОТОВЫЕ СТАТУЭТКИ РИМСКИХ ВОИНОВ ИЗ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Рассмотрены статуэтки с изображением воина в римской военной амуниции, найденные в Ольвии и ее округе (Козырское городище), Тире и Никонии. Особенность конструкции статуэток (подвесные ноги) указывает на их использование в культовой практике. Исследователи связывают их с культом Митры. Подтверждением этому служат изображения на щитах воинов, аналогии которым известны среди материалов митреумов. На основании типологического сходства статуэток из Северо-Западного Причерноморья и Малой Азии делается предположение о заимствовании иконографической схемы из Малой Азии.

K.S. Savelieva, O.K. Saveliev

ROMAN SOLDIERS TERRACOTTA STATUETTES FROM THE NORTH-WESTERN COAST OF THE BLACK SEA

Considered are statuettes depicting soldiers in the Roman military ammunition found in Olbia and its suburbs (Kozyrka hill-fort), Tyras, and Nikonis. The peculiarity of the statuettes structure, namely, the hanged legs, indicates that they were used in cultic practice. Scholars relate them to Mithras cult. It is confirmed by the depictions on the soldiers' shields which have analogies among the materials from the Mithraeums. Based on the typological likeness of the statuettes from the north-western coast of the Black Sea and Asia Minor, the assumption is made about the adoption of iconographic scheme from Asia Minor.